

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

מקומם של לימודי הציונות במערכת החינוך כיום

מוגש לוועדת החינוך, התרבות והספורט

כתיבה: יובל וורגן

אישור: הודיה קין, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

ט' בתמוז תשס"ז

25 ביוני 2007

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

תמצית

מסמך זה נכתב לקראת דיון בוועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, שכותרתו "למי נחוצה ציונות במאה ה-21?"

נתונים עדכניים מראים שרמת הידע של התלמידים במערכת החינוך בנוגע למושגים בסיסיים בתולדות הציונות נמוכה ביותר. הציון הממוצע בפרק הציונות אשר בבחינת המיצ"ב "מאה המושגים במורשת, ציונות ודמוקרטיה", עמד בשנת תשס"ו על **63** (הן בחינוך היהודי הממלכתי והן בחינוך הממלכתי-דתי). ציון זה נמוך בהרבה מן הציונים שהושגו בתחומי המורשת והדמוקרטיה ומהציון הממוצע הכולל.

ההסתמכות על התוכנית המכונה "מאה המושגים" והשימוש במבחן כנדבך מרכזי בחינוך לציונות זוכים לביקורת. פרופ' עליזה שנהר, אשר עמדה בראש הוועדה לביקורת מצב לימודי היהדות בבתי-הספר הממלכתיים, טוענת שגישה זו עומדת בסתירה להמלצות הוועדה וכי שינונם של מושגים אינו תורם להפנמת ערכים ולבניית השקפת עולם המושתתת על ערכים אלה.

בקרב חוקרים והוגים יש גישות שונות בנוגע למקומם של לימודי הציונות ובנוגע לאופן הקנייתם של ערכים ציוניים במערכת החינוך בהווה ובעתיד. פרופ' יחזקאל דרור טוען כי הכרחי לחדש את ערכי הציונות ולהנחיל את הערכים החדשים באופן נחרץ יותר מבעבר. פרופ' אליעזר שביד טוען כי יש להגיע להסכמה יהודית-ציונית בחברה הישראלית, ובמערכת החינוך תתבטא הסכמה זו בקביעה ברורה של השקפת העולם החינוכית הכוללת ושל מסריה הערכיים. מנגד המצדדים בגישה פוסט-ציונית טוענים כי העידן הציוני הגיע אל קצו, ומכאן נובע כי אין להנחיל במערכת החינוך את מערכת הערכים הציונית כמערכת ערכים התואמת את המציאות.

מבוא

מסמך זה נכתב לקראת דיון בוועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, שכותרתו "למי נחוצה ציונות במאה ה-21?"¹

במחצית הראשונה של שנות ה-90 של המאה ה-20 התנהל דיון אקדמי ער בעקבות חיבורים שהוגדרו פוסט-ציוניים, אשר הטילו ספק בתקפותה של האידיאולוגיה הציונית (להבדיל מהעמדה האנטי-ציונית, שעל-פיה יש לשלול את האידיאולוגיה הציונית ולשנות את אופייה הלאומי של המדינה, המושתת על אידיאולוגיה זו).

לאחרונה עלתה שוב על סדר-היום הציבורי סוגיית הרלוונטיות של האידיאולוגיה הציונית למציאות הנוכחית בישראל (במקרים אחדים ביתר שאת, למשל סביב ביצועה של תוכנית ההתנתקות). סוגיה זו

¹ הדיון נערך במסגרת אירועי "לא בשמים 2007 – חגיגת לימוד יהודית-ישראלית בגליל העליון"; זהו דיון המשך לדיון בוועדת החינוך, התרבות והספורט בנושא "החינוך הציוני" בדצמבר 2006.

התחדדה בעקבות ריאיון עם אברהם בורג, לשעבר יושב-ראש הכנסת ויושב-ראש הסוכנות היהודית, שפורסם לפני כשבועיים בעיתון "הארץ". ריאיון זה, שכותרתו היתה "פוסט-ציוני", עורר הדים בתקשורת ובציבור וגרר תגובות רבות. מהריאיון עלה כי עמדתו של בורג כיום היא שהעמדה הציונית שעל בסיסה הוקמה ישראל (העמדה שהוא מכנה "הציונות של הרצל") אינה תקפה עוד, ולפיכך אין מקום להגדיר את מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי.²

אחת מהתגובות הבולטות על הריאיון היתה זו של הרב גלעד קריב. לדברי קריב, בשנים האחרונות נערכת החברה הישראלית להתדיינות משמעותית בנושאים של זהות ונרטיב, אולם התדיינות זו אינה כוללת את כל חלקי הציבור. בקרב האנשים שאינם שותפים לתהליך הביורור הרעיוני (קריב מגדיר אותם אנשי מחנה השמאל הציוני) יש שתי צורות התמודדות: האחת, פנייה אל השיח הפוסט-ציוני; האחרת, נסיגה אל ה"קונסנזוס", שבמסגרתו כל בחינה מחודשת של רעיונות היא בגדר כפירה בעיקר וכל סימן שאלה עשוי להיות סוף דרכה של הציונות.³

דברים אלו של קריב משקפים לא רק את המחלוקת בין המצדדים בהמשך הנחלתם של ערכי הציונות לבין הדוחים זאת מתוך גישה פוסט-ציונית, אלא גם את המחלוקת על עצם הצורך בדיאלוג בין הגישות. טענה זו עולה גם בקרב בעלי דעות אחרות מאלו שהציג קריב, למשל, אליעזר שביד כותב בספרו "הציונות שאחרי הציונות" כי "הרעיון הציוני אינו צריך לחשוש מבדיקה ומתגובה ביקורתית מחדשת. הציונות קמה כתנועה המחויבת לחזור ולבחון את הנחותיה, את יעדיה ואת מדיניותה בכל מצב חדש, בין אם הוא תוצר של הישגים ובין אם הוא תוצר של כישלונות".⁴ לעומתו, פרופ' יחזקאל דרור גורס כי יש להתמקד בחידושם של ערכי הציונות "במקום לבזבז כישרון, זמן ומרץ בוויכוחים על פוסט-ציונות ועם פוסט-ציונים".⁵

מסמך זה יעסוק במקומם של לימודי הציונות ושל הקניית ערכי הציונות במערכת החינוך כיום. תחילה תוצג מדיניות משרד החינוך בכל הנוגע להקניית ידע על ציונות ולהנחלת ערכי ציונות בבתי-הספר, ואחריה יוצגו נתונים עדכניים על הישגי התלמידים בבחינת המיצ"ב בנושא "מאה המושגים במורשת, ציונות ודמוקרטיה". בחלקו השני של המסמך תוצגנה כמה מהגישות התיאורטיות-רעיוניות בנוגע למקומו של החינוך לציונות במערכת החינוך כיום.

1. מדיניות משרד החינוך

² ארי שביט, "פוסט-ציוני", ריאיון עם אברהם בורג, **הארץ**, 8 ביוני 2007.

³ גלעד קריב, "בין שני קירות", **הארץ**, 15 ביוני 2007.

⁴ ציטוט מספרו של אליעזר שביד, **הציונות שאחרי הציונות**, המופיע בתוך "האם יש עתיד לישראל בלי ציונות?", רב-שיח, **כיוונים חדשים** 5 (2001), עמ' 79–121.

⁵ יחזקאל דרור, "חידוש ערכי הציונות במקום ויכוח חסר שחר", **אופקים חדשים** 24 (אוגוסט 2005) (גיליון מקוון).

לחינוך לציונות במערכת החינוך בישראל שני פנים: הפן הראשון הוא הקניית ידע בסיסי, הכרת מושגי יסוד וכיוצא באלה; הפן השני הוא החינוך למערכת הערכים הקשורה ביהדות ובציונות, במטרה לסייע בגיבוש זהות יהודית-ציונית.⁶

1.1. הקניית ידע בסיסי

להלן פירוט הצעדים העיקריים שמשרד החינוך נוקט להקניית ידע בסיסי בנושא הציונות, כפי שהוצגו בישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת בנושא "החינוך הציוני", בדצמבר 2006:⁷

• בבתי-הספר היסודיים:

- תוכנית לימודים מרכזית שכותרתה "מולדת, חברה ואזרחות", העוסקת בין השאר בתולדות ארץ ישראל, הקמת היישובים, העליות, הכרזת המדינה ועוד.
- לימוד נושא ההתיישבות בארץ, על סוגיה השונים, במסגרת לימודי הגיאוגרפיה.
- בחירת טקסטים הקשורים לציונות ולקמת המדינה במקצועות העברית והספרות.

• בחטיבות-הביניים:

- תוכניות לימודים בהיסטוריה של עם ישראל לכיתות ח'–ט', העוסקות בפירוט בהקמת התנועה הציונית ובפועלה, במאבק להקמת מדינת ישראל ובשנים הראשונות למדינה.
- תוכנית הלימודים "מאה המושגים במורשת, ציונות ודמוקרטיה" (להלן – "מאה המושגים"), הנלמדת במסגרת "שעת המורשת"; 33 מתוך 100 המושגים עוסקים בציונות. בתוכנית משולבות פעילויות מחוץ לבתי-הספר (כגון ביקור במוזיאונים והשתתפות בטקסים).
- לימודי האזרחות בכיתה ט' עוסקים, בין השאר, בנושא של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי.

נוסף על כך, הנושא תולדות התנועה הציונית הוא חלק מבחינת הברורות בהיסטוריה, הנערכת בכיתה י"א.

1.2. הקניית ערכי הציונות

היחידה במשרד החינוך הממונה, בין היתר, על הקניית ערכי הציונות היא המטה ליישום דורות שנהר וקרמניצר (להלן – מטה שנהר-קרמניצר), שהוא חלק מהמזכירות הפדגוגית. לדברי גבי יהודית זמיר, מנהלת היחידה, המטה עוסק בערכי הציונות כחלק מתפיסתו הכללית בדבר חשיבות העיסוק בערכים ובשאלות זהות בקרב תלמידים. לבד מהפעלת תוכנית "מאה המושגים" שנזכרה לעיל, המטה עוסק בפיתוח תוכניות חינוכיות וחומרי למידה וכן בעריכת השתלמויות למורים בנושאים של תרבות יהודית,

⁶ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, חינוך יהודי ציוני במציאות משתנה, כתב אלעד ואן גלדר, דצמבר 2003.

⁷ פרוטוקול מס' 104 מישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 18 בדצמבר 2006.

ציונות ודמוקרטיה.⁸ יש להדגיש כי להוציא את הפיקוח על הוראת "שעת המורשת" בחטיבות הביניים ואת הקצאת שעות ההוראה בנושא של "מדינה יהודית, מדינה דמוקרטית", יתר הפעילויות של המטה בתחום הקניית ערכי הציונות אינן חלק אינטגרלי מתוכנית הלימודים המחייבת בבתי-הספר, ועל-פי רוב לא מוקצות להן שעות הוראה ייעודיות.⁹

1.2.1. ועדת שנהר¹⁰

בשנת 1991 מינה שר החינוך דאז, זבולון המר ז"ל, ועדה לבדיקת מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי, בראשות פרופ' עליזה שנהר (להלן – ועדת שנהר). לאחר שלוש שנים (ב-1994) הגישה הוועדה את הדוח המסכם של עבודתה (דוח "עם ועולם"), ובו המלצות לעקרונות מנחים ללימוד מדעי היהדות ברוח פלורליסטית-ליברלית בבתי-הספר של הזרם הממלכתי-כללי. הוועדה קבעה, בין השאר, כי "יש לחתור ללימוד מקצועות היהדות באופן שידגיש את אופיים כמקצועות הומניסטיים, מנחילי תרבות וערכים, המעניקים כלים להשקפת עולם", וכן כי "יש להימנע מהעמדת לימוד תולדות עם ישראל, יצירתו ותרבותו בהקשר של הסתגרות או הטפה; יש ללמדם כחלק מהווייה תרבותית מתגבשת [...]". בעקרונות המנחים נקבע עוד כי "יש ללמד את מקצועות היהדות ואת המחשבה היהודית לאורך הדורות, תוך חיפוש והדגשה של המרכיבים הרלוונטיים, המשמעותיים והאקטואליים לתלמיד בן-ימינו".

הוועדה קבעה כי יש לבנות את תוכנית הלימודים במקצועות היהדות סביב ארבעה צירים מרכזיים:

א. תרבות יהודית-אוניברסלית;

ב. עברית;

ג. ציונות;

ד. ארץ ישראל.

אשר לציר הציונות, בדוח הוועדה נכתב כי "לימוד תולדות הרעיון והמעשה הציוני, על מאפייני המרד והמהפכה שבהם, מחייב את הכרת המציאות החברתית והרוחנית שממנה יוצאים ואותה חותרים לשנות, ואשר ממנה נוטלים חומרים לבניין המציאות החדשה". כמו כן נכתב כי ציר זה "אמור ליצור פרספקטיבה ערכית, שתעמיד את לימודי היהדות בהקשר חיובי מבחינת זהותו של הצעיר החילוני ותגביר את העניין בהם".

⁸ ש.ם.

⁹ כיום מקצה מטה שנהר-קרמניצר שעות לבתי-ספר לשם קיום "השתלמות בית-ספרית ברוח דוח שנהר". השתלמות זו, העוסקת גם בציונות ובערכיה, מיועדת להעמיק בקרב המורים את הלימוד והבירור הערכי בתחום מורשת תרבות ישראל. על בתי-הספר ליישם את תוכני ההשתלמות באמצעות תוכנית בית-ספרית, שתשלב את הנושאים שנידונו במקצועות הלימוד השונים.

¹⁰ דוח "עם ועולם", אתר האינטרנט של המטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר במשרד החינוך, http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/Dochot/DohAmVeOlam.htm, תאריך כניסה: 24 ביוני 2007.

לצורך יישום דוח זה ולצורך יישומו של דוח נוסף, שכותרתו "להיות אזרחים" – דוח מסכם של הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר, העוסק בלימודי האזרחות בכלל ובתי-הספר בארץ – הוקם במשרד החינוך מטה שנהר-קרמניצר.

2. ידיעותיהם של התלמידים בתחום הציונות – תוצאות בחינת המיצ"ב האחרונה

מדוח שפרסמה הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) במאי 2007, שכותרתו "מיצ"ב התשס"ו – תמונת מצב ארצית בבתי-הספר העל-יסודיים", עולה כי רמת הידע של התלמידים במערכת החינוך בכל הנוגע למושגים בסיסיים בתחום הציונות נמוכה ביותר.

בדוח מפורטים הישגי התלמידים במבחן "מאה המושגים", אשר נערך במרס 2006, בשני נוסחים, בקרב מחצית מתלמידי כיתות ט' הלומדים בחטיבות-הביניים. במבחן היו 45 שאלות, לפי הפירוט הזה:

- 15 שאלות עסקו בדמוקרטיה, והיו משותפות לכל המגזרים;
- 15 שאלות עסקו בציונות, שני-שלישים מהן היו משותפות לכל המגזרים ושליש היו ייחודיות לכל מגזר ומגזר;
- 15 שאלות עסקו במורשת, והיו ייחודיות לכל מגזר ומגזר.

מסקירת הציונים שהושגו במבחן עולה כי משלושת התחומים המפורטים לעיל, הציון הממוצע בתחום הציונות – 63 – היה הנמוך ביותר. להלן פירוט הציונים:

ציון ממוצע בבחינת המיצ"ב "מאה המושגים", לפי מגזר ולפי פיקוח, תשס"ו¹¹

<u>חינוך לא יהודי</u>			<u>חינוך יהודי</u>		
בדואי	דרוזי	ערבי	ממלכתי-דתי	ממלכתי	
1,422	1,491	5,322	4,557	19,219	מספר נבחנים
ציון ממוצע:					
67	68	69	79	80	דמוקרטיה
<u>59</u>	<u>58</u>	<u>59</u>	<u>63</u>	<u>63</u>	ציונות

¹¹ הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך, מיצ"ב התשס"ו – תמונת מצב ארצית בבתי-הספר העל-יסודיים, מאי 2007. הנתונים אינם כוללים את ציוניהם של התלמידים העולים ושל התלמידים המקבלים תמיכה מתוכנית השילוב; בקרב תלמידים אלה הממוצע הארצי של הציון הכולל נמוך בהרבה (לא פורסמו נתונים על ציוני תלמידים אלה בכל אחד מהתחומים). יש להדגיש שהפרקים בתחומי מורשת וציונות במבחן שונים זה מזה במגזרים השונים ולכן לא ניתן להשוות בין המגזרים. ההשוואות היחידות התקפות הן בין התוצאות בחינוך היהודי הממלכתי לתוצאות בחינוך היהודי הממלכתי-דתי ובין התוצאות בחינוך הערבי לתוצאות בחינוך הבדואי.

75	71	76	78	68	מורשת
67	66	68	73	70	ציון כולל –
67			71		ממוצע ארצי

מסקירת התפלגות התשובות על השאלות במבחן (בשני נוסחי השאלונים), עולה כי שיעור גבוה של תלמידים אינם מכירים מושגים מרכזיים בתולדות הציונות. למשל, 61% מהתלמידים שנבחנו בנוסח הראשון לא ידעו באיזו תקופה הוקמו היישובים בשיטת "חומה ומגדל" (התשובה הנכונה: בתקופת "המרד הערבי"); 71% מהם לא ידעו להשיב נכון על השאלה מה היתה תפיסתו המדינית של דוד בן-גוריון (התשובה הנכונה מהאפשרויות שהוצגו במבחן: ממלכתית) ו-43% מהם לא ידעו כי ביל"ו ו"אעלה בתמר" הם כינויים של שתי קבוצות עולים (20% מהנבחנים סברו שהתשובה הנכונה היא "שמות של שני מבצעים במלחמת תש"ח").

מהתלמידים שנבחנו בנוסח המבחן השני, 36% לא ידעו איזו תנועה הקים זאב ז'בוטינסקי (התשובה הנכונה: בית"ר), 41% לא ידעו כי הרב ריינס הוא מייסדה של תנועת "המזרחי" ו-32% לא ידעו שהכרזתה המרכזית של ממשלת בריטניה בהצהרת בלפור היתה כי היא מוכנה לסייע בהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל (14% מהנבחנים סברו שהתשובה הנכונה היא שממשלת בריטניה הכריזה שהיא מוכנה "לאפשר הקמת מדינה דו-לאומית בארץ ישראל" ו-10% בחרו בתשובה שלפיה היא מוכנה "לאפשר עלייה חופשית לארץ ישראל ורכישת קרקעות בה").

מלבד ידיעותיהם המועטות של התלמידים בתחום הציונות העולות מממצאים אלו, סקירת השאלות שהוצגו לתלמידים מעלה תהיות על מהותו של המבחן ועל דרכי הלמידה והחשיבה שהוא משקף. מאחר שהתלמידים נבחנים על ידיעתם (משמע שינונם) של מושגים בתחום הציונות, הרי שרובן המכריע של השאלות (כ-90% מהן) עוסק למעשה בהיסטוריה, דהיינו בידע על תולדות הציונות – תאריכים חשובים או אישים וארגונים שבלטו בפועלם בשנותיה המוקדמות של התנועה הציונית.¹² מבלי להמעיט בערכו של הידע ההיסטורי, המשמעות היא שרק מעט מאוד שאלות עוסקות בנושא בהיבט שאינו היסטורי בלבד, אלא משקף דיון רחב יותר במשמעויות ערכיות או עדכניות של הציונות. למשל, שתיים מהשאלות המעטות המבטאות עיסוק רחב יותר בנושא הן "מה מנציח המוסד יד ושם?" ו"מה מסמל היישוב תל-חי?". מבנהו של המבחן, שבו שאלות רב-ברירתיות בלבד ("מבחן אמריקני"), תורם גם הוא לכך שהתלמידים אינם נדרשים לעסוק במחשבה הציונית ובמשמעויותיה העכשוויות.

כאמור, מבחן "מאה המושגים" הוא אחד הכלים המרכזיים שבאמצעותם משרד החינוך מבקש ליישם את דוח ועדת שנהר ואת דוח ועדת קרמניצר שנזכרו לעיל. ואולם, פרופ' עליזה שנהר, אשר עמדה בראש הוועדה, סבורה כי מדובר בכלי שאינו מתיישב כלל עם המלצות הדוח. להלן דברים שכתבה פרופ' שנהר בנושא, במאמר שהתפרסם במאי 2006:

¹² לעתים מופיעות שאלות בנושאים כלליים של היסטוריה מדינית או תרבותית תחת הכותרת "ציונות" – כגון, "אילו ראשי ממשלות חתמו על הסכמי שלום עם מדינות ערב?" או "מי הם האישים שזכו בפרס נובל?"

נדמה, כי יצירתו של מאגר המושגים לשינון עומדת בסתירה גמורה לדוח ועדת שנהר, משום שאין בלימוד המושגים ושינונם משום יצירה של עולם שלם האמור לחזק את הידע, התובנה וההזדהות. מאה מושגים תלושים אינם מבטאים את המשאלה לחתור לבניית "תהליך חינוכי המבוסס על לימוד, ביקורת ודו-שיח. תהליך חינוכי שלא רק ישנן וינתח, אלא גם יחתור להפנמה של ערכים אוניברסליים ויהודיים, מתוך גישה פלורליסטית. תהליך שלא רק יציג את העבר, אלא יתרום להתמודדות, למעורבות ולבניין של השקפת עולם. עמדה חינוכית כזו עשויה לחזק את תחושת הזהות, ההשתייכות והאחריות של התלמידים לעתידם ולחברה במדינת ישראל" (ההדגשות אינן במקור).¹³

בתשובה על פנייתנו ציינה גבי יהודית זמיר, מנהלת מטה שנהר-קרמניצר במשרד החינוך, כי בשנת הלימודים הנוכחית (תשס"ז) הופעלה ב-140 חטיבות-ביניים בחינוך היהודי הממלכתי והממלכתי-דתי ובחינוך הדרוזי תוכנית חינוכית חדשה בתחום הציונות, אשר פותחה בשיתוף המכון למורשת בן-גוריון ובהתייעצות עם המועצה הציונית בישראל. בניגוד לתוכנית "מאה המושגים", התוכנית החדשה, ששמה "לחיות את החלום הציוני", מתמקדת בדיון בערכי הציונות ולא במושגים בלבד. במסגרת התוכנית גם נערכה סדרה של חידונים בנושא ערכי הציונות: חידון כיתתי, חידון בית-ספרי, חידון מחוזי וחידון ארצי. יש להדגיש כי משרד החינוך (באמצעות מטה שנהר-קרמניצר) פעל אומנם לפיתוח התוכנית וקיים השתלמויות למורים לצורך העברתה, אך לא הקצה שעות הוראה ייעודיות נוסף על "שעת המורשת" הקיימת כיום – שכאמור, מיועדת ללימוד תוכנית "מאה המושגים". לפיכך, הפעלת התוכנית תלויה למעשה ביוזמה מקומית של כל מנהל בית-ספר וביכולתו להקצות לה שעות לימוד.¹⁴

2. גישות אחדות בנוגע לאופי החינוך לציונות הנדרש כיום¹⁵

2.1. "חידוש הציונות" – פרופ' יחזקאל דרור¹⁶

הטענה המרכזית של יחזקאל דרור, בספרו "חידוש הציונות" ובמאמרים שכתב, היא כי יש התיישנות כללית של ערכי הציונות, אשר פוגעת פגיעה גוברת והולכת במעמדה ובמשמעותה המעשית. לפיכך, הציונות חייבת לנקוט "מידה יתירה של התאמה לנסיבות משתנות ולתמורות", תוך שמירה על "מתח מתמיד בין חדשנות ושמרנות בערכי היסוד". כלומר, דרור סבור כי אין כל סיכוי להגביר את הדבקות בציונות ולשפר את מימוש התפיסה הציונית ללא חידוש ערכי הציונות כך שיהלמו את הנסיבות החדשות, וללא יישומם של הערכים המחודשים הלכה למעשה.

¹³ עליזה שנהר, "עם ללא עולם", אופקים חדשים 30 (מאי 2006) (גיליון מקוון).

¹⁴ יהודית זמיר, מנהלת המטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר, משרד החינוך, שיחת טלפון, 25 ביוני 2007.

¹⁵ דעות נוספות בנוגע למקומו של החינוך לציונות ולאופן הקנייתו במערכת החינוך מצויות במסמך שכתב משה בן-עטר, מנכ"ל המועצה הציונית בישראל, "חינוך יהודי ציוני והתמורות בחברה הישראלית", לקראת כנס פורום ראשי הרשויות המקומיות בדצמבר 2006; וכן בקובץ המאמרים "ציונות וחינוך לציונות – סוגיות בהשתלמות מורים", אשר פורסם מטעם משרד החינוך ובית-הספר לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1997.

¹⁶ יחזקאל דרור, חידוש הציונות, ירושלים: הספרייה הציונית, 1997; פרופ' יחזקאל דרור הוא פרופסור (אמריטוס) למדע המדינה ולמינהל ציבורי באוניברסיטה העברית בירושלים.

לשיטתו של דרור, **התיישנות ערכי הציונות כרוכה ב"דה-ציוניזציה" המתפשטת בחברה הישראלית**: נטייה להשקפות פוסט-ציוניות (שהן אנטי-ציוניות במהותן) מחד גיסא ואפתיה ערכית תוך התרכזות תועלתנית באינטרסים פרטיים, מאידך גיסא. במקביל, חלק אחר של הציבור נוטה להקצנה ודבק בערכי הציונות גם אם הם מנותקים מהמציאות. דרור מציין כי במישור עמוק יותר התיישנות הערכים ונטישת הציונות קשורות לירידת מעמדה של היהדות בישראל ובתפוצות. לפיכך הוא טוען כי **אין לנתק את חידוש הציונות ואת הדבקות בה מבסיסה היהודי**.

דרור דוחה את הטענה כי אין עוד צורך בציונות כמערכת ערכים מרכזית בחברה הישראלית. הוא סבור שדרושה מערכת ערכים נוספת על הדת, שבחלקה תהיה חלופה לדת, כ"דבק" שישמור על קיומו של העם היהודי וכבסיס ערכי לאופייה הציוני-יהודי של מדינת ישראל. לטענתו, דבקות במערכות ערכים אחרות, כגון מערכת הערכים המערבית המודרנית או מערכת הערכים הפוסט-מודרנית, תגרום בהכרח להתערערות קיומו של העם היהודי ולשחיקת אופייה הציוני-יהודי של ישראל. הוא מוסיף וטוען כי במקום שאיפה ל"נורמליות" מערבית, הרווחת בקרב חלקים בציבור הישראלי כיום, חידוש הציונות מחייב שאיפה לייחודיות רדיקלית – של העם היהודי לעומת עמים אחרים ושל מדינת ישראל לעומת מדינות אחרות.

דרור מציע שורה של ערכים שיהוו את הציונות המחודשת, ומחלק אותם לכמה קבוצות, בין היתר ערכי מסגרת וערכי-על, שבראשם הערך אחד כולל. על-פי דרור, ערך זה הוא "קיום משמעותי הולך וגובר של העם היהודי והיהדות". ערך מסגרת חל על ערכי הציונות כמכלול, למשל "העדפת זמן רב-דורית" – שמשמעותה מתן משקל ערכי רב להישגי הציונות בעתיד בהשוואה להישגים קצרי-טווח. לערך-על יש עדיפות על ערכים אחרים, ופגיעה בו תפגע קשות ביכולת המימוש של כלל מסכת הערכים. דוגמה לערך-על: הערך "שיבת ציון", המבטא את זכותו של כל יהודי לעלות לישראל ואת החובה של העם היהודי ושל מדינת ישראל לעודד עלייה. להלן ערכים נוספים הנמנים עם ערכי הציונות המחודשת, לתפיסתו של דרור:

- מדינת ישראל כמוקד מדיניות, כמרכז רוחני וכבית לעם היהודי;
- ישראל כחברת מופת;
- קדושת החיים;
- רדיפת שלום.

על-פי דרור, חלק גדול מהערכים הכלכליים והחינוכיים ששימשו בסיס למרבית זרמי הציונות מיושנים. לטענתו, **יש צורך בתהליך של "הרס יוצר", דהיינו דה-קונסטרוקציה של ערכי-העל של הציונות הקלאסית, כתנאי מוקדם הכרחי לחידוש הציונות**. לשם המחשת טענה זו מציין דרור שערך-העל של הציונות הקלאסית "הקמת מדינה יהודית ריבונית בארץ ישראל" הוא דוגמה לערך שכבר מומש על-ידי התנועה הציונית; הוא מציע להעמיד במקומו ערך-על מחודש, שכותרתו "ישראל כמדינה יהודית-ציונית של העם היהודי".

לנושא החינוך והכשרת הלבבות מקום מרכזי בספר, בפרק העוסק ב"מבחן היישום". דרור מציין כי לחינוך תפקיד חשוב במימוש מוגבר של הציונות, אולם הוא מדגיש כי היכולת של החינוך לבדו להתמודד עם בעיות חברתיות מוגבלת. לתפיסתו, המחסום הראשוני להנחלה של ערכי יהדות וציונות בישראל הוא

היעדר רצון נחוש להנחילם ורתיעה מהנחרצות הדרושה לכך בקרב ראשי ממשל רבים ובקרב רוב המופקדים על החינוך. לטענתו, יש צורך בחינוך ערכי ותרבותי (וגם יש לו הצדקה), חינוך "המשתדל במודע לכוון את דבקות הפרט לערכים שאנו מאמינים בנכונותם, בתנאי שמכבדים את האוטונומיה של הפרט ומשתדלים לפתחה באמצעות הצגה של אופציות שונות בפניו [...]".

דרור סבור שהמבנה הנוכחי של מערכת החינוך אינו מאפשר את החינוך הדרוש באופן שהוצג לעיל. לדבריו, יישום ערכי הציונות בחינוך מחייב בנייה מחדש של כלל מערכת החינוך, באופן מרחיק לכת, אולם הוא אינו מרחיב בעניין זה בספרו. **דרור מעיר כמה הערות כלליות בנושא, על מנת להמחיש את מימוש הערך של העמקת צביונה היהודי-ציוני של ישראל באמצעות החינוך:**

- המחשבה שככל שתלמידים ידעו יותר היסטוריה יהודית כך הם ידבקו יותר בערכי הציונות והיהדות היא טעות חמורה. הידע בתולדות עם ישראל הוא חשוב ועל בתי-הספר להקנותו לתלמידים, אולם אין להסתפק בהקנייתו של ידע זה בלבד. יש להמחיש את משמעותם של העיקרים והערכים "כמרכיבים של השקפת עולם וכבסיס להכרעות מעצבות חיים של הפרט ושל הכלל".
- יש להגביר את הקניית ערכי הציונות בבתי-הספר התיכוניים וכן לפעול להקניית ערכים אלה באוניברסיטאות.
- יש לפעול להעמקת הידיעה וההבנה של היהדות והציונות בקרב כל הזרמים של מערכת החינוך, גם אם ערכים מסוימים אינם מוסכמים על הכול; בחינוך הכללי יש להקנות הבנה לערכים של היהדות הדתית, ואילו בחינוך הדתי יש להקנות הבנה לערכים ולגישות של היהדות והציונות הלא דתיות (גם אם דוחים אותן).
- לישראל תפקיד חיוני בחינוך היהודי-ציוני בתפוצות; יש להקים מרכז שיהיה ממונה על פיתוח תכנים ושיטות לימוד ועל הכשרת המורים לחינוך זה.
- לא די בחינוך הערכי במסגרות החינוך הפורמליות; יש צורך בטיפוח ובהקמה מחדש של מסגרות כגון תנועות נוער ציוניות ומחנות קיץ. כן יש צורך ב"הכשרת לבבות", שמשמעה השפעה על ההשקפות של הציבור בכיוון של דבקות פלורליסטית ביהדות ובציונות.

יצוין כי במאמר שכתב דרור לאחר פרסום ספרו הוא טוען כי כל התדיינות או ויכוח עם הגישה הפוסט-ציונית הם חסרי תוחלת ומיותרים וכי אין סיכוי למשוך את הציבור האדיש (ובעיקר את הדור הצעיר) אל הציונות ללא חידוש ערכיה כאמור לעיל.¹⁷

2.2. "הציונות שאחרי הציונות" – פרופ' אליעזר שביד¹⁸

בספרו "הציונות שאחרי הציונות" מתמודד אליעזר שביד עם סוגיית מקומה של הציונות כיום, סוגיה שמתחולל סביבה מאבק רעיוני, אשר לטענתו "פרץ אפילו את הגדרים הרחבים ביותר של ההסכמה

¹⁷ יחזקאל דרור, "חידוש ערכי הציונות במקום ויכוח חסר שחר", **אופקים חדשים** 24 (אוגוסט 2005) (גיליון מקוון).

¹⁸ אליעזר שביד, **הציונות שאחרי הציונות**, ירושלים: הספרייה הציונית, 1996; פרופ' אליעזר שביד הוא מרצה בתחום מחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.

הציונית המקובלת על ימין ושמאל". שביד מתמקד בתגובה על הביקורת הפוסט-ציונית, שאותה הוא משייך למסגרת הכללית של "העידן הפוסט-מודרני".

כבר בהקדמה לספרו מצהיר שביד כי הוא מאמין שהגשמת הרעיון הציוני טרם התמצתה. לדבריו, מדינת ישראל רחוקה מן ההתבססות ומן ההתגבשות הנחוצות לה כמדינה בעלת זהות יהודית המסוגלת להשתלב בסביבתה תוך שמירת ייחודה וייעודה – לקיים, לאחד ולהגדיר את העם היהודי. הוא מציין עוד כי "רק הסכמה יהודית-ציונית המיושמת במדיניות מעשית בכל מישורי הפעילות – המדינית, הכלכלית, החברתית, התרבותית והחינוכית, תוכל לערוב לכך שהחברה הישראלית תצא מן המאבק הפנימי והחיצוני שהיא שרויה בו בשלום" (ההדגשות אינן במקור).

שביד מייחד חלק נכבד מספרו לתחום החינוך. בפתח דבריו בנושא זה הוא טוען כי **בחינוך היהודי בישראל שוררים כיום נתק וניכור בין הפלגים השונים**, שכן מצד אחד החינוך החרדי החינוך הדתי-האורתודוקסי משגשגים מבחינת היקפם אך נוטים להסתגרות מפני התרבות הרוחנית הסובבת, ומצד אחר החינוך הישראלי ה"חילוני" מנתק את עצמו בהדרגה לא רק מן המקורות היהודיים המסורתיים אלא גם מן המקורות של התרבות העברית ההומניסטית, שנוצרו במסגרת הציונות לפני הקמת המדינה.

על מנת לבלום את התהליך המתואר, שביד מציע כמה קווי פעולה כחלק מ"רה-אוריינטציה" מקיפה. לדבריו פעולה מקיפה זו נדרשת כדי להחזיר לבית-הספר את המשימות של חינוך ושל הנחלת המורשת התרבותית, ולשם ביצוען יש צורך בהגדרה מחדש של היעדים ובקביעה ברורה של השקפת העולם החינוכית הכוללת ומסריה הערכיים. בהתאם לכך, יש לערוך מחדש את תוכנית הלימודים ולשנות את דרכי ההוראה, בייחוד בתחום מדעי הרוח והיהדות. בין קווי הפעולה המוצעים: מניעת העמקתו של תהליך ההפרטה בבתי-הספר העל-יסודיים, הגורם לאי-שוויון ולצמצום המסרים החינוכיים-ערכיים והתרבותיים;¹⁹ הגדרה מחדש של תפקיד המורה כמחנך ושל תפקיד ההוראה בהנחלת המורשת; בבתי-הספר הממלכתיים, הגדרה מחדש של המורשת כתרבות יהודית "העומדת בזיקת גומלין פתוחה לתרבויות העולם"; שיקום הגרעין המשותף של תכנים לימודיים מחייבים שכלל התלמידים לומדים בכיתת-האם באופן נרחב, ועוד.

אשר לתכנים הלימודיים והחינוכיים שיש להקנות, שביד מציין כי בהקניית התרבות היהודית יש להתבסס על ארבעה "מצבורי תוכן", ובכל אחד מהתחומים יש להתמקד הן בהעברתם של תוכני למידה והן בהפנמתם של הערכים שתכנים אלה מגלמים:

- הלשון העברית כלשון-אם, כלומר כלשון ההזדהות עם התרבות הלאומית;
- הספרות הלאומית היהודית לאורך הדורות כמקור ליצירה תרבותית-לאומית המשכית ומתחדשת;
- הזיכרונות ההיסטוריים הלאומיים והאופן שבו עיצבו את הדימוי העצמי האקטואלי של העם בתקופות שונות (גיבוש תודעה היסטורית);

¹⁹ אמירה מפורשת בנוגע להפרטה ולהשפעתה על פירוק מכניזמים של שיתוף ושל סולידריות בחברה הישראלית, לרבות בתחום החינוך, ניתן למצוא בדבריו של ד"ר דניאל גוטווין בתוך "האם יש עתיד לישראל בלי ציונות?", רב-שיח, **כיוונים חדשים** 5 (2001), עמ' 79–121; וכן במאמרו "פוסט ציונות והמעמד הבינוני – עלייתם ושקיעתם?", **כיוונים חדשים** 6 (2002) עמ' 12–34.

- הכרת הוויית החיים ואורחות החיים האקטואליים של העם, ובתוך כך הזיקה האזרחית והחברתית של העם למדינה, הזיקה הרעיונית והרגשית לתפוצות והזיקה למורשת התרבותית.

שביד טוען כי בצד גיבושם של תכנים אלה ושל השקפת העולם החינוכית שנוכרה לעיל, יש צורך בהכרעה רעיונית-ערכית בשאלה מהי חשיבותו של המסר המזהה את תרבות החברה הישראלית כתרבות יהודית לעומת המחויבויות האחרות במערכת החינוך, המוגדרות כ"כלליות". כמו כן, יש להתגבר על הנטייה הגוברת בחינוך להתמקצע בתחומי דעת מסוימים (אשר לרוב מנותקים ממקצועות היהדות).

בסיכום מסקנותיו בתחום התכנים הלימודיים והחינוכיים מדגיש שביד שוב כי בתהליך החינוכי אין להסתפק בצבירה של ידע ובהתמודדות עיונית, אלא נדרשת התנסות ב"הווי חברתי-תרבותי חדור-מורשת", אשר מעגנת את הידע ואת החשיבה במציאות.

2.3. פוסט-ציונות – פרופ' עדי אופיר²⁰

במסה שכותרתה "פוסטציונות", בספרו "עבודת ההווה", מציג עדי אופיר את טענתו (שהיא גם טענתם של כותבים פוסט-ציונים אחרים, למשל אורי רם ואילן פפה), כי העידן הציוני בא אל קצו. על-פי טענה זו, האידיאולוגיה הציונית אינה תקפה כיום, מכיוון שבשיח הציוני אי-אפשר לתת ביטוי הולם לבעיות החברתיות, הפוליטיות והתרבותיות הניצבות כיום בפני ישראלים ויהודים מן התפוצות ואי-אפשר להתמודד אתן לפי העקרונות המנחים את סדר-היום הציוני.

לפי אופיר, במהלך התממשותם של עיקרי האידיאולוגיה הציונית ובמעבר מחזון למציאות חל "היפוך", אשר גרם לניגודים מהותיים ולסתירות בין החזון הציוני לבין תמונת המציאות כיום, ובהמשך לכך – לכישלון השיח הציוני לתאר ולייצג את תנאי החיים היהודיים בישראל ומחוצה לה. אופיר מציין כי למרות הסתירות הללו, רבים בציבור הישראלי ממשיכים להיאחזו בייצוג הציוני של המציאות, לעתים במקביל לאחיזה בייצוג הפוך. תופעה זו באה לידי ביטוי בתחומים שונים, בין היתר בתוכניות הלימודים שמשדר החינוך מאשר.

אופיר מוסיף וטוען כי ציונים רבים משתמשים למעשה בפוסט-ציונות כאמצעי חיצוני ליישוב הסתירה האמורה, משום שהפיכתה של הפוסט-ציונות לאידיאולוגיה מתחרה ומנוגדת לציונות מבטלת את הצורך להתמודד עם ניגודים פנימיים בתפיסתם. עם זאת, לטענתו של אופיר מצב זה הוא קצר ימים מאחר ש"בתוך כמה שנים, לכל היותר עשור או שניים, הציונות תהפוך לשריד מעולם שחלף, עניינם של מוזיאונים, ארכיונים ומחלקות אקדמיות להיסטוריה. הפוסט-ציונות תיזכר אז בתור שם שניתן לאותו רגע שבו נעשו יהודים-ישראלים מודעים לחלוטין לסיומו של העידן הציוני בהיסטוריה של היהודים". אופיר אינו מתייחס במפורש לצעדים שרצוי לנקוט בשדה החינוך לאור גישה זו, אולם ניתן להסיק מרוח הדברים כי הוא דוחה על הסף את הנחלתם בבתי-הספר של ערכי הציונות כערכים רלוונטיים להווה ולעתיד.

²⁰ עדי אופיר, "פוסטציונות", בתוך הנ"ל, עבודת ההווה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001; פרופ' עדי אופיר הוא חבר במכון כהן להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות באוניברסיטת תל-אביב ועמית במרכז ללימודים מתקדמים במכון הרטמן ירושלים. להרחבה ראו מרדכי בר-און, "פוסט ציונות ואנטי ציונות: הבחנות, הגדרות, מיון הסוגיות וכמה הכרעות אישיות", בתוך פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, שדה-בוקר: המרכז למורשת בן גוריון, 1996, עמ' 475-508.

